

Kyrkoarkeologi på Gotland och Västergarns romanska stenkyrka

Av Waldemar Falck

1. Indledning

Kyrkoarkeologin på Gotland har en lång tradition. Från och med 1800-talets början gör sig ett starkt antikvariskt intresse gällande för Gotlands kyrkor, såväl stadens som landsbygdens. Några förgrundsmän är Hilffeling, Linnerhjelm och Anckarsvärd. I laveringar och akvareller registrerar dessa framförallt kyrko-ruiner. För denna första generation forskare var dokumentationen av ruinkyrkorna ett primärt intresse. Vid 1800-talets mitt framträder så ett egentligt konstvetenskapligt studium av alla de kyrkliga monumenten genom C G Brunius. Resultaten presenterar han i Gotlands konsthistoria (1864-1866). I början av vårt århundrade möter vi portalgestalten inom gotländsk konstvetenskap, Johnny Roosval. Han systematiserar definitivt de bevarade kyrkliga monumenten men framträder också i egenskap av skarpsinning och fantasifull byggnadsarkeolog.

De regelrätt grävningsarkeologiska undersökningarna inleds omkring 1910 genom Emil Eckhoff med en undersökning av och omfattande grävning i S:t Clemens ruin i Visby. Sedermera utför denne undersökningar i S:t Nicolai klosterkyrka och på 1920-talet i S:t Hans och S:t Pers kyrkor. Under tiden fram till 1960-talet sker en alltmer noggrann dokumentation, framförallt i samband med landskyrkornas restaureringar.

Vid 1960-talets mitt hade flertalet av landsbygdens kyrkor publicerats i Sveriges Kyrkor. För en motsvarande publicering av ruinkyrkorna i Visby hade man då börjat dra upp riktlinjerna. En ofta komplicerad byggnadshistoria föranledde en fördjupad analys genom grävningar i ett antal av dessa. Så t ex i S:t Lars, Drotten och S:t Olof.

Året 1970 innebär en milsten i Gotlands arkeologi genom skapandet av ett arkeologiskt institut »RAGU«, direkt underställt Riksantikvarieämbetet. Genom denna nya resurs kom en rad undersökningar att genomföras.

Av Visbys en gång 14 medeltida kyrkor och kapell återupptäcktes nu under mark dels S:t Mikael, dels den Ryska kyrkan. I flertalet övriga kyrkor upptogs grävningsschakt som avslöjade äldre murverk. Resultaten har efterhand kunnat inarbetas och redovisas i Sveriges Kyrkor (S:ta Maria, S:t Clemens, S:t Nicolai, Helge And). Särskilt förtjänar också grävningarna i S:t Görans hospitalskyrka norr om staden att nämnas. Dessa avses snart bli publicerade.

I S:t Göran framkom under den nuvarande unggotiska kyrkan en romansk nästan helt nedriven föregångare.

Just nu (1982) pågår en vetenskaplig utgrävning i korpartiet i S:t Hans ruin. Här har helt oväntat framkommit grunden till en absid till en förmodad,

föregående romansk anläggning av för Gotland helt enastående dimensioner. Absiden, bara ett mindre stycke har kommit fram, tycks ha mätt 15 m i diameter.

Under denna äldsta stenkyrka kanske resterna ligger efter stadens äldsta kyrka; den träkyrka, som Bortair av Akebäck enligt Gutasagan uppfört, troligen på denna plats i det heliga Vi:et.

På landsbygden undersöktes av de 96 kyrkorna under 1960-talet helt eller delvis 11 kyrkor. De mest omfattande grävningarna gjordes i följande: I Bunge kyrka längst i norr på ön frilades hela det romanska långhuset, därtill gjordes också fynd av över 4000 mynt. I Silte kyrka fann vi en stavkyrka, sannolikt från 1100-talet. Den från flera aspekter mest givande grävningen gjorde vi emellertid 1974 i Västergarn.

Som framgått av de ovan sagda har den hittills bedrivna kyrkoarkeologin på Gotland dels föranletts av underhållsarbeten dels också i ett antal fall betingats av rent vetenskapliga hänsyn. Inriktningen av de arkeologiska åtgärderna har främst gällt grävningsundersökningar.

2. Vad kan vi vänta oss framöver?

Framförallt kommer nu resurserna att knytas till den rad planerade kyrkorestaureringar som kommer att beröra *hela* kyrkobyggnaden. Detta innebär att dokumentationen nu i högre grad än hittills också måste inriktas mot det stående murverket. För kännedomen om byggnadshistorien har vi från profanhusen lärt oss att putslagerföljd och olika slamningar i murverket måste uppmärksammas. Likaså har möjligheten till dendrokronologi på Gotland manat oss till särskild uppmärksamhet vid underhållsåtgärder som berör träkonstruktioner. Bl.a. för gotlandskyrkorna dras nu linjerna upp för en s k »byggnadshytta« – av en typ

som vi känner från Kölnerdomen med inriktning på ett varsamt underhåll. Här måste självklart en del av resurserna vika till den arkeologiska dokumentationen.

Den tidiga gotländska kyrkobyggnationen kan i korthet sägas ha inneburit följande.

Den gotländska kyrkobyggnadskonsten torde ha börjat under 1100-talet med stavkyrkorna som vi hittills påvisat i ett knappt tiotal fall. De äldsta stenkyrkorna torde även de ha uppförts under 1100-talet, vid dess mitt. Tyvärr saknas ännu tillräckligt dateringsunderlag.

Här på ön kommer kyrkokonsten att blomstra under medeltiden som i inget annat landskap i Sverige. Här blandas de egna idéerna med främmande influenser som når oss via de väl utgrenade handelsvägarna där Gotland intar en central plats i det internationella handelsnätet.

Den romanska kyrkan bestod till en början av ett rektangulärt kor utan absid samt ett likaledes rektangulärt långhus. Sannolikt har man hämtat inspirationen till kyrkans plan från västeuropeiskt område. Materialet kännetecknas i flera fall av fint huggen kalksten lagd i jämna skiftgångar. Flera av de här tidiga kyrkorna saknar yttre dekor men motsatsen finns också med rik bildmässig utsmyckning.

Jämsides med de romanska stenkyrkorna torde stavkyrkorna funnits kvar ännu i slutet av 1100-talet och varit dominerande till antalet.

Under den romanska byggnadsperioden genomgick kyrkan en rad förändringar. Det förut rakt avslutade koret får i många fall en absidial avslutning, långhuset får portal mot söder och hela kyrkan vilar nu på en profilerad sockel.

En av de mest givande kyrkoundersökningarna på 1970-talet genomförde vi i Västergarn 1974.

3. Västergarn

Västergarn är beläget på Gotlands västra kust, ca 23 km söder om Visby (fig 1) och har ett för gotländska förhållanden väl skyddat hamnläge. Den västra ku-

sten har för övrigt få hamnlägen, Visby och Klinte, som i äldre tider har kunnat tjäna sjöfarten. Detta förhållande har sannolikt bidragit till den skärpta rivalitet mellan Visby och det medeltida Garn, som enligt traditionen funnits.

Straxt norr om Västergarn ligger vid Paviken, vid Idåns mynning, ett vikingatida samhälle, undersökt under senare år av P Lundström. Man har tänkt sig en funktionell kontinuitet mellan Paviken och Västergarn. F n tycks dock inga säkra fynd finnas, som överbryggar en tidslucka om ca 150 år, ca 1000 – ca 1150.

I Västergarns vallomgärdade samhälle, finns en sedan länge uppmärksammas ruin av en medeltida romansk stenkyrka, nu nästan helt raserad. Strax intill vid vallen ligger resterna efter ett murat försvarstorn, kastal, och nära intill den nuvarande sockenkyrkan från gotiken (fig 2).

Vallen har man tills nu ansett vara vikingatida. Om den romanska kyrkans datering vittnar inga medeltida skrivna källor. Den betecknas i Sveriges Kyrkors monografi från år 1942 som en liten kyrkoruin från 1100-talet.

En rad omständigheter och frågeställningar motiverade en vetenskaplig undersökning av kyrkan. En sådan genomfördes av Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar – RAGU – år 1974. Detta bidrag vill ge en redovisning för de särskilda förutsättningarna för denna undersökning. Materialets egenart ses i ett gotländskt perspektiv. De vägledande frågeställningarna såväl för Västergarn som helhet som de specifika utifrån byggnaden i sig kommer här att belysas. Därtill kommer resultaten att sättas in i ett sannolikt historiskt skeende.

Inom undersökningsområdet (fig 3) vid vallens östligaste del kom grävningen att koncentrera sig kring kyrkoruinen. De vetenskapliga frågeställningarna mo-

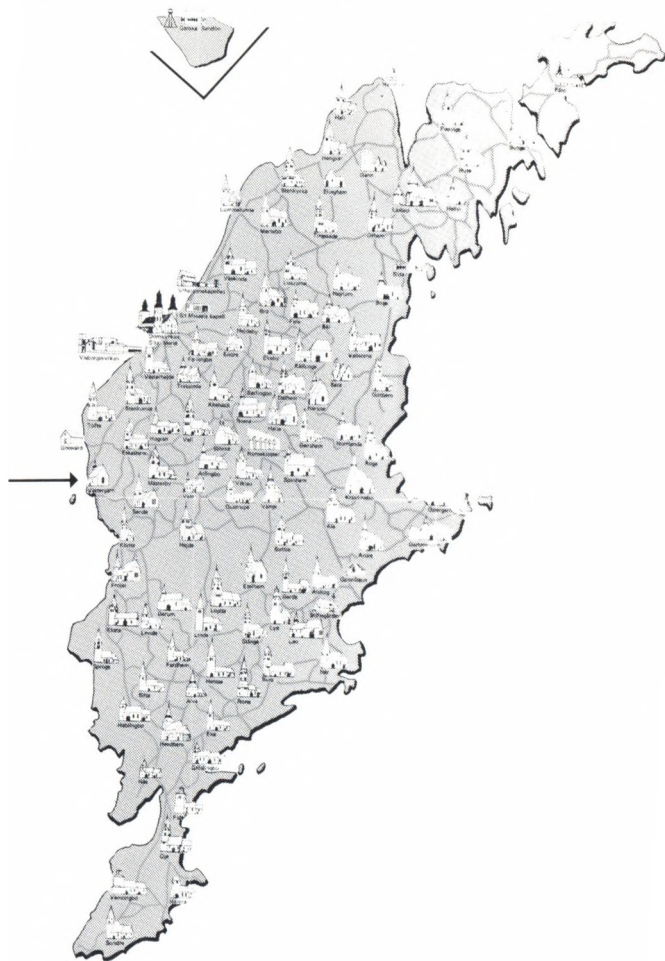

Fig 1. Västergarns läge på Gotlands västra kust markerat med →. På kortet er i skematiserat form vist öens ca 100 middelalderlige kirker. Kortet er fremstillet af Press' forlag.

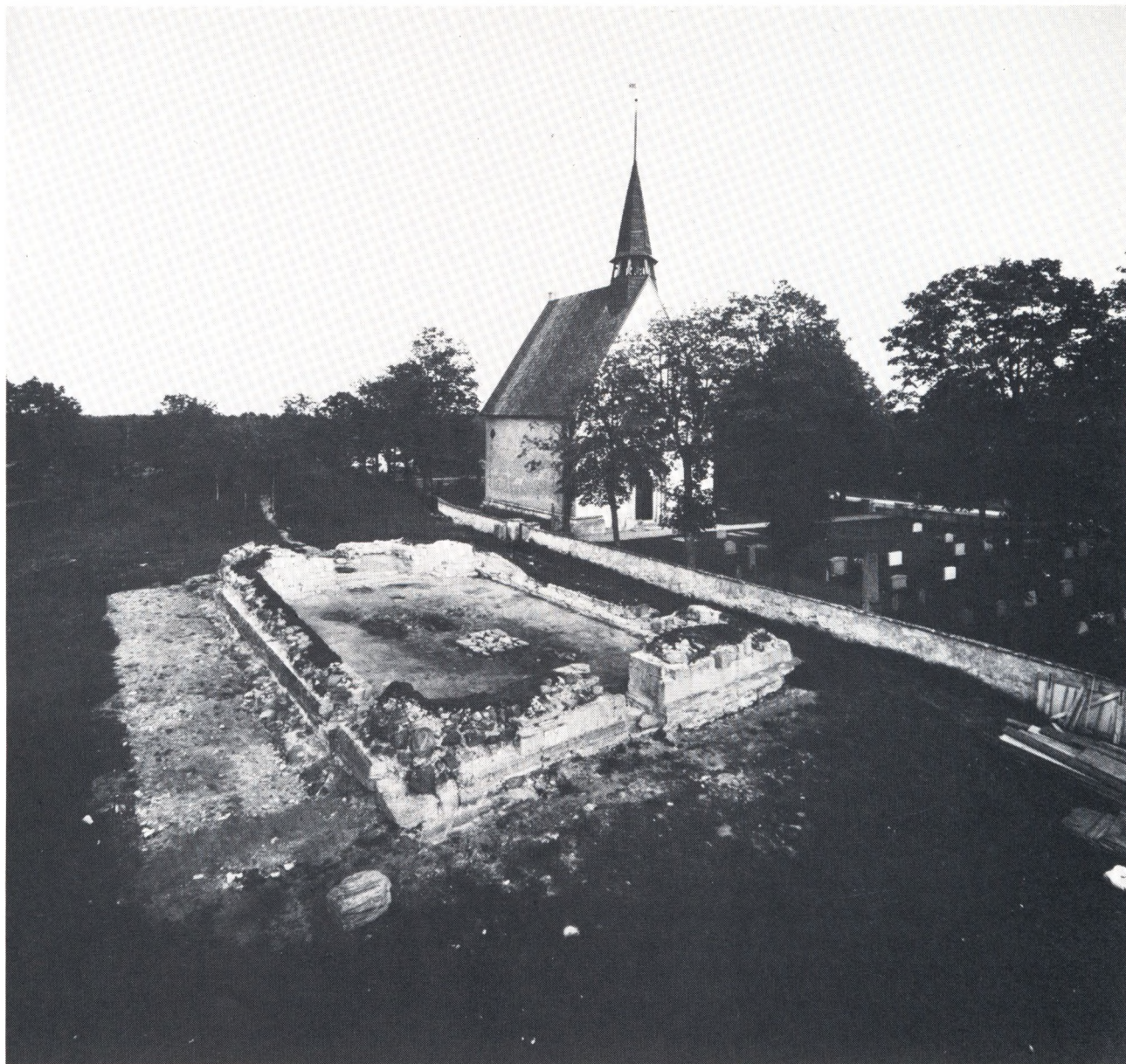

Fig 2. Översiktsfoto från väster mot den frilagda kyrkoruinen. Till höger syns den nuvarande yngre sockenkyrkan. I bakgrunden till vänster skymtar ruinen efter kastaltornet. Foto: W. Falck 1974.

tiverade därtill ett antal kompletterande grävningsschakt utanför denna.

Den yttre initierande omständigheten för det arkeologiska arbetet 1974 var följande:

Ruinens murar, bevarade till dryg meterhöjd, var till 1966 helt täckta av omfattande rasmassor, såväl i som strax utanför kyrkorummet. Nämda år lät Arbetsmarknadsstyrelsen frilägga murverket från exteriöra rasmassor. Syftet var då att Arbetsmarknadsstyrelsen, om möjligt, därefter skulle konservera murarna och bevara ruinen i frilagt skick. Så blev emellertid inte fallet vid denna tidpunkt, utan fram till 1974 stod

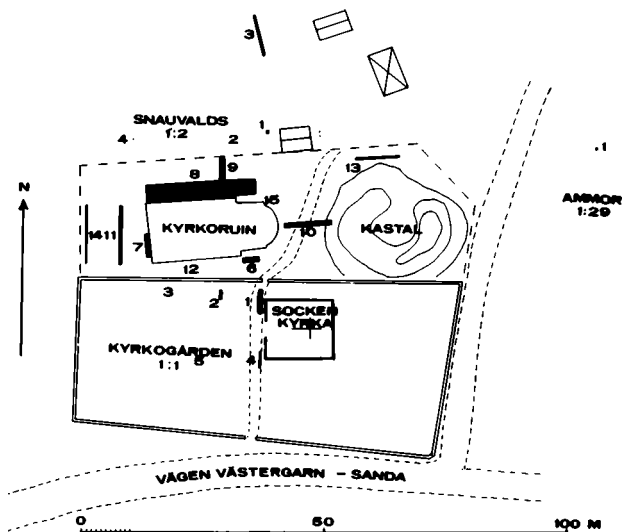

Fig 3. Situationsplan över grävningsområdet vid vallens östra del. W. Falck 1974.

kyrkan delvis frilagd och utsattes för en accelererande vittring. Nu väcktes tanken på nytt att konservera murverket och behålla kyrkan frilagd för framtiden. Resurser gavs till att friläggningen denna gång kunde ske i form av en regelrätt arkeologisk grävningsundersökning. Denna igångsattes i januari 1974 och skulle, som vi kommer att se, nå en rad oväntade resultat. De frågor, som vi framförallt önskade få svar på, kan struktureras i tre grupper:

1. Av Gotlands en gång 96 landskyrkor är alla medeltida och flertalet ursprungligen uppförda under romansk tid. Av till i dag bevarade ca 20 romanska kyrkor är alla till större eller mindre del ombyggda. Utöver dessa har man i några av gotikens kyrkor under golven kunnat mäta upp grundmurar till de äldre, mindre kyrkorna. Av fasta kyrkobyggnadsdelar från romansk tid finns därtill ett antal portaler och fönster i nya lägen i de senare kyrkorna.

Att nu få möjligheten att lära känna en romansk kyrka, vilken – som vi förmodade – undgått senare ombyggnadsskeden, var av ett särskilt vetenskapligt intresse för kunskapen om stenslutarbetningsteknik, murningsteknik och eventuell putsbehandling och därtill värdefullt för kännedomen om utvecklingen av en rad byggnadstekniska detaljer som golvkonstruktion, sittbänkar, sidoaltare och takavtäckning. Därtill kom att förhoppningsvis de skyddande rasmassorna låtit vissa stendetaljer behålla en ursprunglig skärpa, mer oskadda från vittring än övriga kyrkor av motsvarande ålder på Gotland.

2. Den andra frågan inför undersökningen berörde förhållandet mellan den äldre kyrkan (ruinen) och den nuvarande, ävenledes medeltida sockenkyrkan. Vi levde i tron att man uppfört den senare strax söder

om den romanska såsom en ersättning för denna. Men varför man ej begagnat den gamla kyrkplatsen, i likhet med vid övriga gotländska kyrkbyggen, syntes helt oförklarligt. Kanske berodde detta på närheten till vallen, vilket kunde ha påfordrat en flyttning av kyrkan, då den efterföljande byggnaden avsågs få betydligt större mått.

3. Den tredje frågan, som var vägledande inför den arkeologiska undersökningen, gällde huruvida kyrkoruinen genom föremålsfynd och grävningsobservationer skulle kunna sättas in i ett större historiskt sammanhang, speciellt förhållandet – såväl kronologiskt som socialt – till ett eventuellt framväxande bondeköpmannasamhälle. Till den ändan upptogs sökschakt norr, väster, öster och söder om ruinen för att om möjligt fixera utsträckningen av den medeltida kyrkogården. Därtill knöt sig också naturligt frågan huruvida den gamla stenkyrkan haft en föregångare i trä eller om eventuellt någon ickekyrklig aktivitet dessförinnan funnits på platsen.

Målet för den arkeologiska undersökningen 1974 blev att totalundersöka interiören. Kyrkorummet kunde bedömas vara täckt av material till ca 0,3-1,2 m tjocklek, mäktigast intill murarna och tunnast i kyrkorummets mitt (fig 4). Materialet liksom murkrönen på de nästan helt raserade murarna var innan undersökningen torvtäckta, varför man inte kunde få en bestämd uppfattning om materialkaraktären utan föregående avtorvning.

Den arkeologiska undersökningen av kyrkoruinen genomfördes i fyra etapper:

1. En total avtorvning avslöjade den nästan helt raserade stenkyrkan. Dess inre var täckt av ett tjockt kullerstenslager.

Fig 4. Kyrkoruinen frilades i skydd av ett tält. Fotot är taget från långhusets västmur mot koret och visar de avtorvade rasmassorna. Foto: W. Falck 1974.

Dessa stenar hade uppenbarligen en gång ingått i murkärnorna som utfyllnadsmaterial och kvarlämnats vid kyrkans förstörelse (fig 4).

2. Kullerstenslagret utgrävdes och visade sig innehålla varken eventuella valvstenar eller hugget stenmaterial från murarna, inte heller murtegel fanns. Däremot framkom en stor mängd taktegel, av munk- och nunnetyp.

3. Ett kulturlager på kyrkans lergolv var mycket fyndrikt, medeltida mynt, fönsterglas och många andra föremål.

4. Sökschakt upptogs genom kyrkans medeltida golv för att eventuellt påvisa spår efter någon föregående kyrka.

Grund

Kyrkoruinen har uppförts på en fast grund av hård märejeller, ca 1,1 meter under markytan. Detta inne-

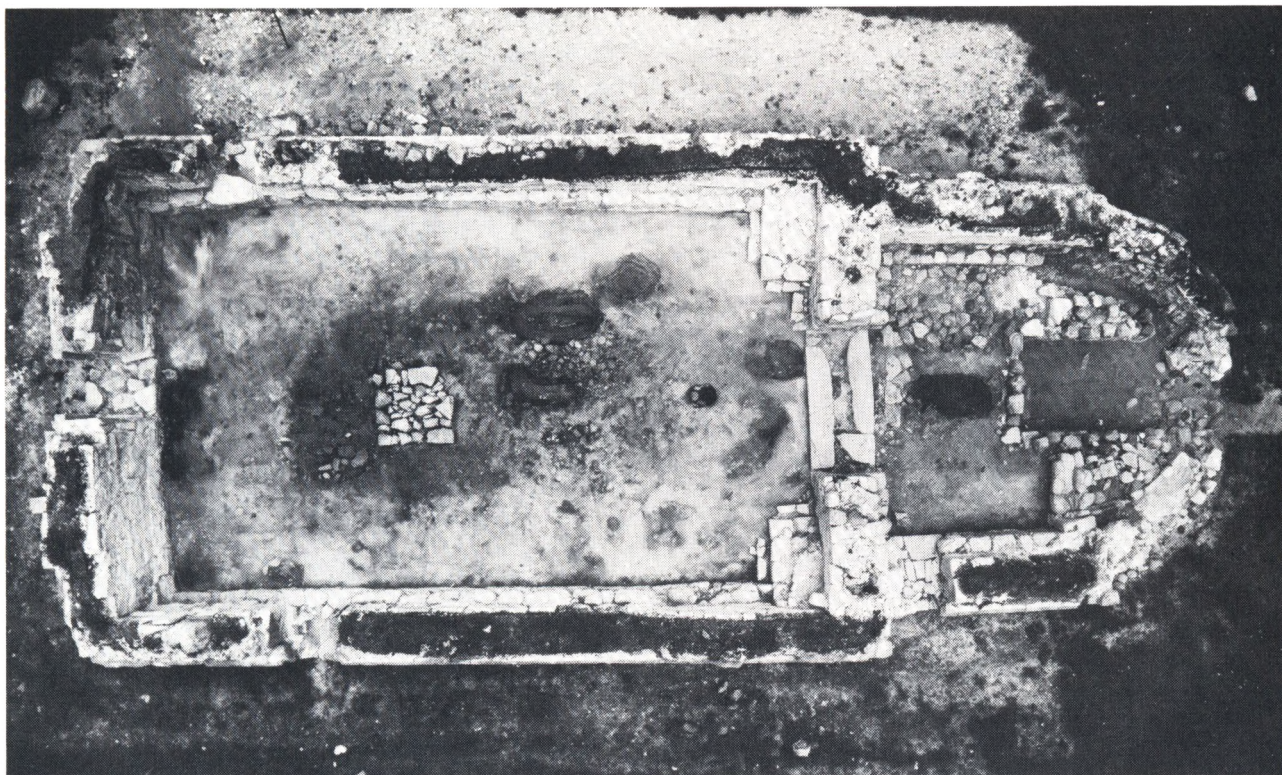

Fig 5. Lodfoto över Västergarns kyrkoruin. Foto: W. Falck 1974.

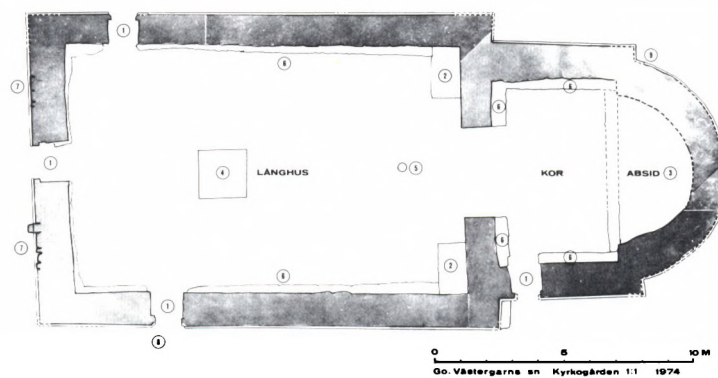

Fig 6. Schematisk plan över Västergarns kyrkoruin. W. Falck 1974. Skala 1:300.

bär, i samverkan med ett synnerligen gediget byggnadssätt, att murverket inte har utsatts för några sättningar.

Kyrkans plan

Den frilagda kyrkoruinen kan beskrivas som följer. I planutsträckning utgörs kyrkobyggnaden av ett rektangulärt långhus, ett kort kor samt en absid, alla till synes uppförda i en följd. Kyrkan ligger något motsols i förhållande till väst-öst axeln, ca 7°. Såväl långhus som kor har dagermurar bevarade, under det att absiden i sin östligaste del endast har grundmur i behåll (fig 5 o 6). Det totala yttre längdmåttet ovan sockel, som av denna anledning är något osäkert, torde i kyrkans mittaxel ha uppgått till ca 27,00 m.

Långhus: Långhuset är i plan en oregelbunden rektangel med sned västmur och med nord och sydmurar helt parallella. De senare har en yttre bredd ovan sockel av 12,18-12,20 m; den inre bredden är på motsvarande nivå 9,72-9,78 m. Den inre längden är i mittaxeln ca 15,60 m.

Kor: Koret är i plan en något oregelbunden rektangel och det har en större bredd än längd. Dess yttre bredd mäter i väster 10,10 m och avsmalnar något åt öster till ca 9,65 m. Korrummet mäter ca 7,20 m i bredd och ca 4,75-4,80 m i längd, mätt till den beräknade tribunågens västsida.

Absid: Absidens mått i plan är mer osäkra. Den torde ha mätt ca 3,00 m i längd (djup) och ca 5,85 m i bredd (i linje för tribunågen).

Vid en försöksvis gjord jämförelse med stångafoten (27,3 cm) har inte några uppenbara måttrelationer eller jämna enheter kunnat urskiljas, vilket inte hindrar att en fortsatt måttanalys kan påvisas med hjälp av text och andra måttenheter (den franska kungaalen etc).

Grundmur: Materialvalet i kyrkans grundmur är enhetligt och består av tuktade kalkstensblock, i huvudsak omkring 50 cm längd och 20-30 cm tjocklek. Enstaka block når uppemot 150 cm längd, så vid långhusets nordvästra hörn.

Grundmuren är sorgfälligt lagd med flerstädes regelrätta murskift. Inga tecken på sättningar kunde observeras.

Murarnas sockel

Runt kyrkan förmedlas övergången mellan grundmur och dagermur av en sockel, endast avbruten av portaler.

Sockeln visade sig vara en av de mer intressanta bevarade byggnadsdetaljerna i kyrkan och ägnades därför ett särskilt studium.

Den är på långhuset i huvudsak bevarad, likaså på koret. Absiden däremot har endast ett meterlångt stycke närmast den norra vinkeln mot koret. Den sammanlagda längden bevarad sockel uppgår till 50,15 m. Endast en del av denna är välbevarad, då vittringen gått hårt fram mot flera block.

Genom noggrann avvägning, planuppmätning och sektionsritning liksom fotodokumentation i släpljus sökte vi bedöma ett antal egenskaper. Kunde man urskilja medvetna mått hos verkstyckena? Kunde man tänka sig att dessa beställts efter alnmått eller liknande? Vilken grad av enhetlighet hade man eftersträvat eller uppnått i stenbearbetningen liksom i huggningen av sockelprofil? Finns här flera tecken på att flera händer varit verksamma? Med vilken precision hade man lyckats mura sockeln och hur pass stabil grundläggning hade man ernått?

Sammanlagt 19 sockelblock var tillräckligt välbevarade för att man skulle kunna närmare studera kälningen. Sockeln har en mycket grund – flack – kälning.

Vi ser att kälningen ej är gjord med exakt precision, efter en mall t ex, utan med frihet för stenhugget för en viss variation. En viss tendens till djupare kälning i

Fig 7. Av västfasadens kvadermurverk har ett par skift bevarats över sockeln. Dessa uppvisar en förvånansvärt välbevarad yta. Blocken har en delvis sinsemellan mycket varierad behugning. Foto: W. Falck 1974.

koret, som rimligtvis är kyrkans äldsta del, kan man dock se.

Den varierande kälningen bör tyda på att flera olika händer varit verksamma vid huggningen.

Från öster till väster sluttar sockeln jämnt ned med ca 40 cm. Fallet är synnerligen jämnt vilket här måste spegla både en stor precision vid murningen och därtill förhållandet att grunden är stabil. Speciellt intres-

Fig 8. En enda bevarad kvader har fem dekorativa cirkclar. Foto: W. Falck 1974.

sant var huggningen av några sockelblock på långhusets västsida, som uppvisar en dekorativ kryss- eller vinkelhuggning, fig 7, här alldeles uppenbart avsedd att tjäna som dekor och inte som fäste för en eventuell puts.

Vad beträffar blockens längd var den oenhetlig och tycktes inte kunna kopplas till hela eller delar av stångafoten (27,3 cm). En annan sak är att blocken väl kan ha debiterats efter alnmått (så som var bruk på 1600-talet).

Kyrkan hade i koret en port samt i långhuset tre, varav en i sydmuren, en i västmuren samt en i nordmuren. Öppningarna hade en mycket enkel utformning och torde ha saknat dekorativ utsmyckning. Då deras övre delar saknas kan emellertid inte möjligheten av en utsmyckad tympanonskiva i långhusets sydportal uteslutas.

Långhusets västportal är intressant därigenom att den kan ha varit avsedd för en kyrkans patronus.

Golvet var i kyrkans olika delar sinsemellan avvikande. I långhuset hade en gråstenspackning lagts i natursanden och upptill avjämnats med lera. Det var således ett stabiliserat lergolv. I koret däremot hade man haft ett mer påkostat golv, gråstenar vilka avjämnats med kalkbruk. Från romansk tid finns flera golv av detta slag bevarade, från Silte stavkyrka och från den Ryska kyrkan i Visby.

Avtäckning

Alldeles uppenbart har varken kor eller långhus varit välvda. Inga som helst valvstenar finns bland rasmassorna, som dock i övrigt innehåller ett stort antal fältstenar.

Av Gotlands tidiga landskyrkor har säkert flertalet ursprungligen skanat valv, förutom ett hjälmvalv i absiden. Av dessa har dock efterhand, som regel redan på medeltiden, flertalet fått trätunnvalven eller trätaken ersatta av stenvalv. I dag saknar ännu 15-20 byggnadskroppar (alltså ej nödvändigtvis hela kyrkan) medeltida valv. Frånvaron av valv i Västergarns kyrkoruin behöver därför inte med nödvändighet innebära, att kyrkans byggnation och användning avstannat under högmedeltid.

Såsom yttertak (vattentak) har kyrkoruinen haft ett munk- och nunnetegeltak. Genom att allt tegelmateriäl omhändertogs vid undersökningen ser vi att inte ett enda helt taktegel bevarats, däremot 569 kg tegelskärv. Uppenbarligen har man redan i slutet av medeltiden omhändertagit alla användbara taktegel (liksom huggsten och inventarier i övrigt).

En grov uppfattning av den ursprungliga takytan, med hänsyn till en rimlig, romansk takvinkel om ca

80°, ger vid handen att kyrkan haft ca 415 m² taktegel (långhus 324 m², kor 66 m², absid 25 m²), vilket med hänsyn till att ca 34 taktegel av munk- och nunnetyp täckt 1 m² (egen beräkning) borde motsvara ca 14.100 tegel, vilka vägt ungefär 25.000 kg (egen beräkning efter medelvikt av 200 hela tegel i Mariakyrkan i Visby). Således har viktmässigt endast ca 2% kvarlämnats kasserade.

I samband med tegelmaterialet bör också nämnas de många järnspikar, som framkom jämnt spridda över långhus och korgolv. De bör närmast ha fungerat i bärläkt för taktegeltaket.

Sammanlagt 1257 hela och fragmentariska spikar framkom. De hela (869 stycken) var mer eller mindre omböjda. Vi kan sannolikt räkna med, att man en gång tagit tillvara de bättre spikarna, så som man gjort med takteglén.

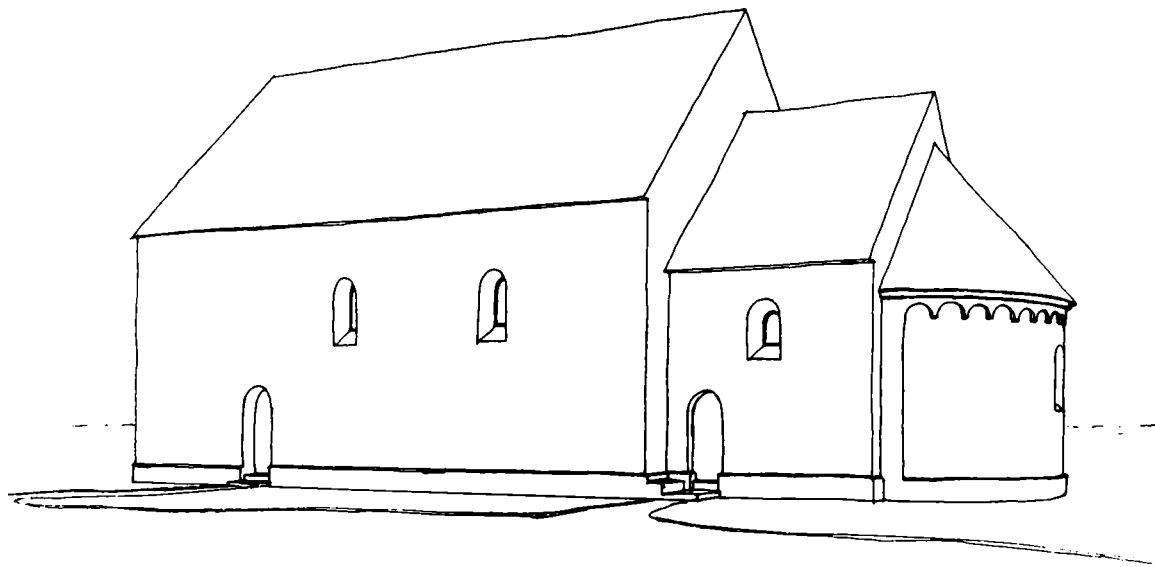
Kyrkan torde ursprungligen ha sett sig som rekonstruktionsteckningen, fig 9.

Kyrkans fasta inredning

1. I långhusets västra del framkom i mittaxeln en grund av utlagda stenflisor utan bindemedel. Den kvadratiske decimeterhög grunden har 1,9 meters sida och bör med all säkerhet ha varit täckt av en eller flera fint behuggna kalkstenshällar som *fundament till en dopfunt*. Läget i långhuset tyder på att funten hela tiden stått i ett ursprungligt läge. Enbart stenflisgrunden ger tyvärr ingen dateringsanvisning annat än helt allmänt medeltid.

2. Av kyrkoruinens fasta inredning framkom vid totalundersökningen inga som helst spår efter ett sannolikt murat *huvudaltare*. Här hade (fig 5-6) en sentida jordkällare från öster helt spolierat den centrala delen av absiden och korets östra del. I långhuset påträffa-

Fig 9. Den romanska stenkyrkan i Västergarn så som den kan ha sett sig omkring år 1200. Rekonstruktionsteckning J. Pajaujis 1974.

des de nedre delarna av det norra och det södra *sidoaltaret*, men utan de monolitiska altarskivor, som säkert en gång funnits och som kunde ha bidragit till kyrkans datering.

3. Runt väggarna i såväl kor som långhus löper en fast *sittbänk*. Konstruktivt sett är den en del av murarnas grundmur och detta förklarar också det förhållandet att uppmurningen på sina ställen blir så smal att deras funktion av sittbänk blir tveksam, under det att på längre sträckor den tycks vara ovedersäglig. Dess utformning ger intet stöd för en snävare datering.

Gravar – i och utanför kyrkan

De ca 40 undersökta gravarna norr om kyrkan (i schakt 8 m fl) uppvisade inte i något fall gravgods av en typ, som man eventuellt hade kunnat vänta sig under övergångstiden vikingatid – medeltid och som i så fall hade stött en tidig datering för den romanska stenkyrkan (spår efter någon föregående kyrka i trä antydde ej vare sig direkt eller indirekt genom gravläge). Jag tänker då framförallt på spännen i kvinnogravar i s k kyrkogårdsfynd, som påträffats på hittills knappt 20 kända kyrkogårdar på söra Gotland. Då vi inte genom fynd vet om likartade förekommit också längre norrut på ön kan visserligen inte frånvaron i Västergarn tas till stöd för att kyrkan uppförts vid en tid då denna gravgåvesedvänja upphört.

De påvisade 40-talet gravar norr om kyrkan var alla bisatta i träkistor; såväl dessa som skeletten var starkt förmultnade, och syntes delvis endast som färgningar i sanden. Norr om kyrkan fann vi att kyrkogården sträckt sig i varje fall ett tjugotal meter åt detta håll. Genom ett provschakt strax söder om koret fann vi gravar i upp till 4 lager. Uppenbarligen ligger runt om kyrkoruinen en kyrkogård med en stor mängd gra-

var. Även inne i kyrkoruinen framkom 4 gravar. En i koret torde ligga i dess centrum, men undersöktes aldrig. I långhuset, snett framför det norra sidoaltaret påträffades en grav med en kvinna, som fått ett pilskott i pannan. Strax intill stenfundamentet i långhusets västra del observerades två grunt nedgrävda barngravar.

Inga skelett underkastades osteologisk analys, då någon sådan ännu ej stått till buds. De kraftigt förmultnade gravarna kvarligger i läge efter det att kistorna indikerats, under det att några få gravar lyftes upp och sedermera kommer att osteologiskt bedömas.

4. Provschakt i Västergarnsvallen samt intill sockenkyrkan

De nämnda fynden av senmedeltida mynt på golvet i ruinen och därtill fynd av bemålat fönsterglas mm indikerade en längre användingstid för kyrkan än vi hittills räknat med (om, som man förutsatt, den nuvarande sockenkyrkan avlöst den äldre vid 1200-talets mitt). Naturligt måste därför det kronologisk – funktionella förhållandet till kastal-vall och den högmedeltida kyrkan undersökas närmare. Detta gjorde vi genom ett antal smärre provschakt (fig 3. På kyrkogården 1:1, schakten 1-5 samt 13). Genom N P Tidmarks grävning i kastalen på 1930-talet hade fastslagits att denna inte var yngre än vallen (Kastalen ligger där en gång vallen rest sig men nu är försvunnen över markytan. Dess sträckning är markerad på fig 3 med dubbel asterisklinje). *Vallens* datering var dock fortfarande osäker. Inga vikingatida fynd innanför vallen kunde stöjla en datering till en så tidig period. Trots detta har man till in i senaste tid genom formal analogi med Birka- och Hedebyvallarna velat hävda denna datering. Provschakt 13, som lades tvärs över vallsträckningen, visade att vallkärnan här var bevarad under

markytan. I botten på denna framkom lager av träkol och dessutom kalk (alternativt kalkbruk) i ursprungligt läge. Kolstycken gav följande C-14 värden: 1200 ± 80 år e Kr (St 5458) samt 1395 ± 95 år e Kr (St 5459). Vallen torde därmed ej vara äldre än medeltid, i varje fall inte på detta avsnitt.

Sockenkyrkans relation till den romanska stenkyrkan har länge varit föremål för spekulationer. Har den varit planerad såsom en efterföljare till den romanska kyrkan? Denna tanke har understötts av omständigheten att den senare uppförda kyrkan ju uppenbarligen varit tänkt att få så mycket större format och att den därför rimligen skulle ha avlöst den äldre kyrkan – även om den nya kyrkan aldrig kom att fullbordas. Tanken att kyrkorna skulle ha fungerat parallellt med varandra har dock märkligt nog ej publicerats tidigare, trots att den möjligheten varit rimlig i en urbaniseringsprocess. Vilken »ambitionsnivå« låg bakom uppförandet av den nya kyrkan?

Endast ett kor finns idag med en triumfbåge, som under medeltid delvis igenmurats och fått en västportal i denna. Enligt äldre muntlig utsago bland Västergarnsborna hade man vid gravgrävning på den nuvarande kyrkogården stött på grundmurar till vad man trott vara ett planerat långhus av sådan längd att det skulle ha sträckt sig åt väster ända till den nuvarande västra bogårdsmuren. Fem mindre provschakt (se fig 3) upptogs 1974 för att lokalisera denna utlagda grund. En kullerstenspackning påträffades också vid sockenkyrkans nordvästra respektive dess sydvästra hörn, troligen för ett långhus med ca 16 meters yttre bredd, en högst avsevärd prestation om det uppförts. Resultatet torde indikera de starka ekonomiska förutsättningarna bakom det planerade kyrkbygget, och rimligen nära hänga samman med samhällets expansion i övrigt.

5. Dateringskriterier: Uppförandetid och brukningstid

På skilda vägar har vi sökt fastställa kyrkans byggnadstid samt dess brukningstid:

Byggnadsarkeologiska observationer av murverket, därtill också andra byggnadstekniska förhållanden.

En datering av kyrkans byggnadstid har vi sökt nå dels genom C-14 datering dels genom en konstvetenskaplig jämförelse utifrån stenbearbetningsteknik.

Innanför långhusets västportal låg på golvet en förkolnad grov träbjälke som kan ha ingått i takkonstruktionen. Två C-14 dateringar gav följande värden 985 ± 100 e Kr (Stockholm 5460) respektive 1025 ± 85 e Kr (Stockholm 5457).

Då prover endast tagits från ett träd (i var ända på bjälken) och då vi dels kan räkna med såväl C-14 metodens felmarginal och det begränsade antalet prover och dels möjligheten av återanvänt virke vågar vi inte av detta sluta oss till att stenkyrkan skulle vara uppförd så tidigt, ett flertal decennier före de äldsta kända gotländska landskyrkorna (delar av nuvarande Garda och Källunge kyrkor från tiden kring 1100-talets mitt). En troligen riktigare uppfattning om byggnadstiden får vi genom traditionell konstvetenskaplig komparativ metod. Den *kälade sockeln* möter vi i några andra kyrkor på Gotland; den äldsta S:t Clemens i Visby dateras av P O Westlund till tiden ca 1150 är det kanske bäst daterade exemplet. De dekorativt *behuggna kvadrerna* tillhör tveklöst romansk tid och har även de flera motsvarigheter på ön, så i Fröjel kyrka. Där finns bevarad nordväggen till den romanska kyrkan – enligt E Lagerlöf från 1100-talets slut. Därtill möter vi enstaka kvaderblock i Sanda kyrka, daterbara till 1100-talet – numera moderförsamling till Västergarn, dessutom uppenbart återanvända block i Vänge kyrka (1100-talets senare del enligt E

Lagerlöf). Det är i sammanhanget värt att notera att i den nuvarande sockenkyrkan i Västergarn intet enda block observerats som skulle kunna tyda på återanvändning från den romanska kyrkan.

Sockel och stenbehuggning anger således 1100-tal. Är då en mer precis konstvetenskaplig datering f n möjlig? Att av stenmaterialets högklassiga behuggning typologiskt söka sluta sig till att kyrkan skulle vara en första eller en andra generationens stenkyrka på Gotland låter sig knappast göra. Omsorgen vid materialbehandlingen torde vid denna tid vara betingad av ekonomiska förutsättningar snarare än teknologisk kunskap om stembearbetning.

Det byggnadsarkeologiska studiet av murverket ger ingen entydig anvisning om kyrkans *brukningstid*. Inga spår har emellertid observerats som tyder på ett kyrkbygge där man efterhand skulle ha förändrat byggnadsplanen, och arbetat efter en förändrad mer storlagen plan eller att man företagit regelrätta ombyggnader. Snarare tycks man ha avslutat kyrkbygget innan det ens var färdigt. Varken tornbygge, som förbätrets genom förtagningsblock i långhusets västmur, eller sakristian har kommit till uppförande. Märkligt nog finns ingen sakristieportal i korets nordmur, vilket man hade kunnat vänta sig. Kyrkan har haft ett tegeltak, om vilket rasmassornas många tegelskärvor vittnar. Kanske detta inte har varit den ursprungliga avtäckningen; i så fall ett mycket tidigt exempel på användningen av taktegel i Norden.

De påträffade föremålen i kyrkoruinen

Främst bland funna föremål står ett drygt hundratal medeltida *mynt*. Flertalet är präglingar från 1200- och 1300 talet av typer som med säkerhet präglats i Visby.

Särskilt intressant i relation till frågan om kyrkans brukningstid som församlingsrum är emellertid två större präglingar från 1523 och 1524. Dessa gör det

sannolikt att kyrkan haft en avsevärt längre brukningstid än vi först förmodat.

Till daterande fynd från kyrkoruinens långhus och kor hör 59 skärvor av medeltida *fönsterglas*. Flertalet har en mer eller mindre skadad yta. I några fall är det uppenbart att brand varit anledningen. De skärvor, som har den ursprungliga ytan bevarad, uppvisar spår av dekorativ bemålning, eller i annat fall i rött. Generellt är dekoren svår att bestämma. Ett fragment uppvisar emellertid en kantbård med i färgen utsparade rundlar, något som också ger en dateringsanvisning. Motsvarande dekorativt element finns bevarat i en rad andra gotländska landskyrkor (13 stycken) och glasmåleriet dateras i dessa (av Aron Andersson) till perioden ca 1250- ca 1325, flertalet till ca 1250.

En sannolik datering av fönsterglasets till ca 1250 innebär däremot rimligen inte att kyrkan skulle vara uppförd vid denna tidpunkt, snarare har kyrkan moderniserats och dessförinnan haft ett billigare material som fönsterrutor. Möjligheten att den konstvetenskapliga dateringen skulle ligga för sent ser vi f n intet som pekar på.

Bland övriga föremålsgrupper, som har eller kan få daterande betydelse för kyrkoruinen märks tre: Järnsmide, slipade bergkristaller, klocka etc.

Järnsmide: I långhuset påträffades vitt spridda 5 fragment till en medeltida ljuskrona. Ett järnband med ett fastnitat järnlöv liksom lösa löv visar, att den tillhör en grupp med flera bevarade motsvarigheter. Enligt Sveriges Kyrkor (meddelande från Erland Lagerlöf) finnes ett flertal bevarade från det medeltida Sverige i Uppland, Medelpad, Gästrikland och Närke, därtill Gotland. Inte oväntat finns de närmaste motsvarigheterna i Lau kyrka på Gotland. De dateras av Sveriges Kyrkor till senmedeltid. En fragmentarisk

krona, något mindre från Väte kyrka, dateras av Sveriges Runinskrifter till ca 1300. En datering av Västergarnsfragmenten till senmedeltid förefaller sannolik.

Bergkristaller: På golvet inne i kyrkoruinens långhus påträffades två slipade bergkristaller.

En rundslipad kristall mäter 15 mm i diameter, en något mindre är oval med 12 mm längd.

En rad ursprungliga placeringar är tänkbara, såsom dekor på triumf- och processionskrucifix samt på bokband. I det bevarade gotländska materialet tänker man i första hand på de monumentala, romanska triumfkrucifixen, t ex de i Väte och Alskogs kyrkor, daterade (Lagerlöf och Gunnar Svahnström, *Gotlands Kyrkor*) till ca 1200. På dessa har bergkristaller placerats på ländklädet och på Kristi krona. Spår efter en gång applicerade bergkristaller finns också på romanska madonnor från det medeltida Sverige, utan att vi därför i det gotländska materialet direkt kan finna bevarade paralleller (meddelande av Aron Andersson). Bergkristallerna kan således närmast placeras i tiden före ca 1250.

Primklocka: Två små fragment till en primklocka framkom i långhuset. Dess ytersida är heltäckande dekorerad med rhomber i lågreliet och tycks ej ha någon känd motsvarighet i det svenska materialet, som skulle kunna medge en datering. Aron Andersson har haft vänligheten att lämna synpunkter och dateringar på tre föremål (skriftligt personligt meddelande av 11/08 1980 och 12/8 1980).

6. Sammanfattande tolkning och den historiska bakgrunden

Genom totalundersökningen av Västergarns kyrkoruin 1974 och ett antal kompletterande schakt i dess närhet kunde kännedomen om det medeltida samhället Garn väsentligen fördjupas.

Kyrkobyggnaden i sig visade sig efter avtäckning av rasmassor inte vara vad man hittills trott – en liten romansk kyrka – utan den kanske största anläggningen på Gotland på sin tid, ca 1150 eller kort därefter. *Storleken*, men också kvalitén på murverket och förekomsten av ett dyrbart tegeltak och högklassiga inventarier, vittnar gott om den explosiva kraft det då expanderande samhället måste ha känt, när man rimligtvis genom intensifierad handel visar sig ha ett omedelbart behov av ett stort kyrkorum, som till yttermera visso här inte tycks ha haft en mindre föregångare, vare sig i sten eller trä, något som de många, nu upptagna sökschakten klart utvisat.

Under kyrkoruinen kunde inte något som helst kulturlager påvisas, som skulle kunna indikera en föregående bosättning i området. Man tycks ha tagit i bruk obebodd mark.

Den höga ambitionsnivån speglas också i grundmurarna till den stora kyrkan strax intill, från 1200-talets mitt och senare hälft, den nuvarande sockenkyrkan. Här hade man tänkt sig ett långhus med den för gotländska förhållanden väldiga bredden av 16 meter.

Samstämmigt med de bäge kyrkornas storlek som vittnesbörd om ekonomisk expansion är därtill det märkliga och oväntade förhållandet, att den äldre kyrkan sannolikt fungerat under hela medeltiden, dessutom det nu också sannolikt bestyrkta förhållandet, att den 1400 meter långa Västergarnsvallen inte, som man hittills förmodat, är vikingatida utan fastmer högmedeltida. Lika klar som 1100 – och 1200-talens expansionskraft framstår för oss, lika tydlig är den snabba tillbakagången vid 1200-talets slut.

Det ligger nära till hands att knyta året 1288, det gotländska inbördeskrigets år, till detta förändrade ekonomiska klimat, som förvisso inte bara drabbat Västergarn utan säkert också slagit hårt mot det när-

liggande Visby, som såsom ett eget stadssamhälle bör ha känt sig hotat av Västergarn och kanske sett det som en svår konkurrent, om vilket eventuella förhållande tyvärr inga medeltida källor uppger oss.

Det slutliga ödeläggandet av kyrkoruinen torde av såväl myntfynd som andra fynd att döma ha skett i 1500-talets början. Ett antal funna armborstboltar tyder på ett våldsam slut – ett fientligt anfall, där angräparna stuckit kyrkan i brand och brutit sig in genom kanske kordörren, vars funna gångjärnsband visar, att den bräckts upp med våld.

Äldre källor anger också en historisk händelse, som är väl förenlig med det yngsta myntets årtal, 1524. Detta år uppger de äldre krönikörerna Hvitfelt och Strelow att svenskarna i juni härjande landstigit på fyra ställen på Gotland, bl.a. Västergarn.

Det medeltida Västergarn tycks under 1100-1200-talen ha befunnit sig i en urbaniseringsprocess, därom vittnar de två samtidigt fungerande kyrkorna av en storlek, som närmast har motsvarigheter i en stad. Till detta kommer den uppenbarligen medeltida, skyddande stadsvallen. En ytterligare omständighet som stöd för en sådan medeltida utveckling är det förhållandet, att i det äldsta kartmaterialet över Västergarn samhälle (Skattdömningskarta år 1701) kan

man urskilja ett slag av tomtbildning, som för övrigt inte finns på landsbygden, utan påminner om utlagda stadstomter, och här reliktartat kan ha funnits kvar sedan medeltiden.

Litteratur

- Engeström, R: De medeltida myntfynden från det sista årets utgrävningar i gotländska kyrkor. I: Gotländskt Arkiv 1972.
- Falck, Waldemar: Ryska kyrkan i kv Munken. I: Gotländskt Arkiv 1971.
- Falck, Waldemar: Undersökningar i Bunge kyrka. I: Gotländskt Arkiv 1972.
- Falck, Waldemar: Medeltidsarkeologi på Gotland. I: Fornvännen 1976.
- Falck, Waldemar: Västergarns kyrkoruin – en arkeologisk undersökning 1974. I: Gotländskt Arkiv 1979.
- Falck, Waldemar: S:t Mikael – »Skökornas kyrka«. I: Arkeologi på Gotland. Visby 1979.
- Falck, Waldemar: S:t Göran – den forna hospitalskyrkan i Visby. I: Arkeologi på Gotland, Visby 1979.
- Lagerlöf, E: Västergarn. I: E. Lagerlöf & G Svahnström: Gotlands kyrkor, Uddevalla 1973.
- Swanström, Eric: Arkeologisk undersökning i S:t Hans kyrkoruin i Visby. I: Gotländskt Arkiv 1981.
- Trotzig, Gustaf: Holzkirchenarchäologie auf Gotland und der Sonderfall von Silte. I: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg 1981.